

INHOUDSTAFEL

Inleiding

I. Contextueel werken binnen het kader van een herstelgerichte justitie

1. Beleidsnota van de Minister
2. Herstelrechtelijke versus bestraffende, retributieve justitie
3. Valkuilen van slachtofferschap
4. Het zondebok - mechanisme (de mythe)
5. De zondebok en ' het recht om te geven '
6. Verruiming van enkele begrippen

II. De detentie bekeken vanuit de vier dimensies

1. Situering
2. Herstelgericht hulpverleners vanuit contextueel perspectief

III. Grondwoorden van de herstelgerichte praxis : dialoog en (ver)antwoordelijkheid

1. De helende ontmoeting (Ich und Du)
 - 1.1 Het misdrijf als fenomeen van uitbuiting (ik -het)
 - 1.2 De doem van de criminaliteit doorbreken
 - 1.3 De keuze van de dialoog
2. (Ver) antwoordelijkheid

IV. Herstelgerichte initiatieven in de gevangenis

1. Workshop ' daders en slachtoffers '
 - 1.1 Opzet
 - 1.2 De ontmoeting - de dialoog (Ich und Du)
2. Filmbesprekingsavonden
3. Gevangenisbezoek - en gespreksavonden

Besluit

INLEIDING

Contextueel werken is fundamenteel *herstelgericht Werken*. Het conceptueel kader van het contextueel denken blijkt inderdaad heel geschikt als kader dat de herstelgerichte penitentiaire praxis reflecteert.

'Herstel' is een interactief gebeuren tussen dader en slachtoffer waarbij *beide partijen investeren om via communicatie* te komen tot een zekere pacificatie. Als minimaal streefdoel geldt dat dader en slachtoffer elkaar valoriseren.

Aan beide posities zijn valkuilen verbonden. Voor beide posities geldt de uitspraak: «Neem uw verleden op». Zodat je toekomst niet door je verleden verhinderd wordt.

Naast de dader/slachtoffer-communicatie is ook het betrekken van de 'vrije samenleving' in de dialoog heel belangrijk.

Een *eerste hoofdstuk* begint met de beleidsnota van de Minister te vermelden: België gaat in de loop van de volgende jaren een 'herstelgerichte Justitie' uitbouwen. Na 3 experimentele jaren is een eerste - voorzichtige - fundament gelegd.

In de praxis van de gevangenis worden we sterk geconfronteerd met het zondebok-mechanisme. Bij de zondebok is de 'gevende kant' op het eerste zicht weinig zichtbaar, en deze wordt ook onzichtbaar gehouden. Toch heeft ook de zondebok 'recht op geven'. Immers, daardoor kan ook hij constructief verdienste opbouwen, vertrouwen winnen en aan de toekomst werken.

In *hoofdstuk twee* wordt de detentie bekeken vanuit de vier dimensies, waarbij de parentificatie en het destructief recht nader beschouwd wordt. In het hulpverlenend vanuit contextueel perspectief, verdient de meerzijdige partijdigheid bijzondere aandacht als belangrijkste attitude én belangrijkste methodologie. Door de *erkenning* die zowel dader als slachtoffer krijgen, wordt de weg geopend naar mildheid, naar ontschuldiging, en naar verantwoordelijkheid. Tenslotte worden de *beschikbare hulpbronnen* opgedolven: zij voorkomen een te sterk leunen op het destructief recht.

Hoofdstuk drie behandelt de grondwoorden van de herstelgerichte praxis: *dialoog en verantwoordelijkheid*. De realiteitswaarde van Bubers "Healing through meeting" wordt bevestigd. Door het crimineel gebeuren zijn dader en slachtoffer elkaar gaan 'objectiveren', gaan 'ontmenselijken'. De ander is een "het". Door het risico aan te gaan van een *onmiddellijke contact* wordt de ander zichtbaar als "persoon". Hij wordt een "jij" met een gezicht, een geschiedenis, met familie en met emoties, gevoelens, en een gewondheid. Verleden en toekomst komen in een ander licht te staan.

Hoofdstuk vier beschrijft herstelgerichte activiteiten in de gevangenis. De dialoog neemt hier een bijzondere plaats in. Niet alleen tussen dader en slachtoffer, maar ook met de politie en de vrije burgers. Deelname aan de initiatieven brengt voor alle partijen een stukje 'herstel' (waaronder zelfherstel). De stroom van communicatie komt op gang en gestolde kwetsuren verliezen hun hardheid.

"In the long run, the interest of crime victims and of society at large are best served by values as: humanity, empathy, compassion, tolerance and forgiveness, by the development of conciliatory and forgiving communities rather than hostile and vengeful ones. Constructive healing, not destructive punishment, should be the primary goal of both victim policy and victim services." Ezzat A. Fattah.

CONTEXTUEEL WERKEN BINNEN HET KADER VAN EEN HERSTEL-GERICHTE JUSTITIE.

I. Beleidsnota van de Minister

Het einde van deze twintigste eeuw is de geschiedenis ingegaan als de periode waarin binnen het penitentiair beleid ruimte werd gecreëerd voor herstelrechtelijk werken. Reeds in de beleidsnota van de Minister van 1999 wordt voorgesteld het strafrecht te laten evolueren van vergeldend naar herstelrecht. De verdere uitbouw en uitwerking van het penitentiaire herstelbeleid zou hierdoor een belangrijke impuls krijgen. Hierbij wordt gestreefd naar een penitentiaire context waarbinnen niet alleen herstel van de (materiële en immateriële) schade aan het slachtoffer wordt mogelijk gemaakt, maar ook het 'herstel' van de verstoorde relatie tussen dader, slachtoffer en samenleving. Voorafgaandelijk aan deze nota was in 1998 een onderzoeksproject gestart met als titel "herstelgerichte strafuitvoering", waarbij een overeenkomst was gesloten tussen de Minister van Justitie en de Leuvense universiteit. Enkele pilootgevangenissen (o.a. Hoogstraten) werden het actieterrain van exploraties en initiatieven die de herstelgedachte zouden vormgeven. Deze scriptie gaat over het pionieren met nieuwe initiatieven in Hoogstraten, buiten elk toen bestaand kader of bestaande structuur in welzijnswerk of justitieel werk. De resultaten hebben een rol gespeeld in het tot stand komen van de Omzendbrief van de Minister (4 oktober 2000): deze beschrijft het algemeen KADER voor het herstelrecht, alsook de toekomstige rol voor het personeel én het aantreden van de 'herstelconsulenten'.

Het gedachtegoed van Herstelgerichte Justitie vindt zijn bronnen in de oorspronkelijke samenlevingsvormen van de aboriginals en de Amerikaanse Indianen, de Inuit.

Onafgezien van de wijze waarop H J (herstelgerichte justitie) in praktijk wordt gebracht, kan de algemene visie als volgt omschreven worden:

1. Nodig de betrokkenen uit tot volwaardige participatie.
2. Herstel (healing) wat verbroken is.
3. Richt u naar een tenvolle opnemen van verantwoordelijkheid.
4. Verbind wat uiteengevallen of verbroken is.
5. Maak de gemeenschap (community) sterker en weerbaarder.

Op basis van de activiteitsrapporten uit de pilootgevangenissen wordt het herstelgericht detentiebeleid veralgemeend en wordt een nieuwe functie gecreëerd: de herstelconsulent. Elke Belgische gevangenis krijgt er één toegewezen.

2. Herstelrechtelijke versus retributieve (bestraffende) justitie.

Retributieve justitie ziet het zo: de criminele act als schending van 'de staat' - focus op schaamte, schuld en het verleden - actie gebeurt tussen Staat en dader, waarbij het slachtoffer niet gekend wordt en de dader een passieve rol heeft - stigmatisering - uit handen geven aan 'professionals'. Herstellende justitie daarentegen kenmerkt zich door: focus op het misdrijf als een schending teweeggebracht tussen personen - focus op erkennen, conflict oplossen en de toekomst- zowel dader als slachtoffer worden betrokken bij de afhandeling van het conflict - stigma te herstellen ofte voorkomen -directe betrokkenheid van alle partijen.

In de 'nieuwe' benadering wordt uitgegaan van de criminele act als conflictsituatie waarbij het conflict op alternatieve wijze gehanteerd wordt: dader en slachtoffer worden in de mogelijkheid gesteld om hun verstoorde relatie terug te herstellen in een relatie van subject tot subject.

Respect, vrijwilligheid en communicatie zijn hierbij de sleutel woorden. Een herstel gericht detentiebeleid is én slachtoffer - én dadergericht. Er wordt rekening gehouden met de noden van het slachtoffer, zoals de behoefte aan informatie en erkenning door Justitie en de dader (s). Naar de dader toe moet de detentieschade zoveel mogelijk beperkt worden, moet in de gevangenis een cultuur van respect gestimuleerd worden, en moet de dader voldoende aandacht krijgen voor zijn eigen slachtoffererva-ringen, zijn biografie, zijn belevingswereld en de realiteit waarin hij leeft.

' **Herstel** ' is het interactief gebeuren tussen dader en slachtoffer waarbij beide partijen investeren om via communicatie (direct of indirect) te komen tot een zekere ' pacificatie ' .

Als minimaal streefdoel wordt gesteld dat dader en slachtoffer elkaar valoriseren. De dader erkent dat hij schade berokkende en neemt van daaruit de verantwoordelijkheid om een bepaalde ' actie ' te stellen (een betekenisvol gebaar). Het slachtoffer van zijn kant brengt respect op voor de 'herstelactie' van de dader en is bereid deze te ontvangen.

Nagy zelf maant ons aan tot enige voorzichtigheid. Inderdaad , de ' traditionele' rechtsorde verdween - als een vrucht van de Verlichting. Het ' vergeldende ' recht heeft eeuwen bestaan, maar verwaterde ten gunste van een rationeel liberalisme. De houding ten aanzien van schendingen is duidelijk verzacht, maar 'vergeving' kan ook schuldvergroterend werken . Nagy verzet zich tegen "tout comprendre, c' est tout pardonner" Misschien is het bovendien hypocriet om te doen alsof we geen wrekend recht meer nodig hebben. De hypocrisie van de zogenaamde humanisering van het retributief recht in de samenleving zou wel eens een analogie kunnen zijn met het ' gladstrijken van het onvergeeflijke ' (waar Levinas zich zo tegen verzet).

Contextueel werken in de gevangenis is gericht op het doorbreken van het isolement, herstellen van de dialoog en het erkennen van consequenties.

Contextueel werken is fundamenteel herstelgericht werken.

Het beoogt **betrouwbare relaties** op te bouwen. Dat betekent : verantwoordelijkheid nemen, gepaste zorg geven , verdiensten innen en schulden lenigen.

3. Valkuilen van het slachtofferschap.

Slachtofferschap dreigt soms een heuse cultus te worden, vooral in de Verenigde Staten: Struikelt men over een straatsteen, dan wordt een advocaat ingeschakeld en bij de 'doodstraf-door-injectie' wordt op het overlijdensmoment luidruchtig geapplaudiseerd door de familie van het slachtoffer. Een slachtoffer kan gaan 'leunen ' op zijn destructief gerechtigd zijn en een learned helplessness-syndroom ontwikkelen.

Een slachtoffer roept medelijden op, wordt ontzien, worden bepaalde diensten aangeboden ,wordt gratis geholpen door Slachtofferhulp. Door de positie van slachtoffer op te geven, wordt ook het hebben van een vijand opgegeven, waardoor een leegte kan ontstaan.

Of bij een zwak identiteitsgevoel kan de slachtofferidentiteit als dankbaar schuiloord fungeren, een gecultiveerde sociale rol.

Zeer pijnlijk is de uitoefening van destructief recht in het zelf dader worden. Dit hoeft geen crimineel feit in te houden, maar wel het opzettelijk schade berokkenen aan...

Een echtpaar zoekt hulp bij Slachtofferhulp. Hun dochter zou totaal ontredderd zijn door één enkele, korte ontmoeting met een exhibitionist. Naderhand bleek uit de gesprekken dat het gezin

al generaties in incest leefde. De dochter leed aan anorexia en zelfverwonding, maar dat 'zou de tijd wel oplossen'. De exhibitionist daarentegen moest wel ten strengste gestraft worden.

Het komt werkelijk niet zelden voor dat een slachtoffer van een crimineel feit al zijn symptomen of problemen aan dit feit toeschrijft en dus de dader verantwoordelijk stelt.

Hoger genoemde voorbeelden zijn uitingen van destructief gerechtigd zijn: " Daar waar iemand onrecht wordt aangedaan, of niet ontvangt waar hij redelijkerwijze recht op heeft ... ontstaat destructief gerechtigde aanspraak... .Er wordt dan dikwijls gepoogd dit op derden te verhalen... Het gebrek aan betrouwbare hulpbronnen verhoogt de kans dat dit recht destructief verhaald wordt ..." (LOL, p. 280).

In de woning van Alex is tot 4 keer toe ingebroken . ondanks het steeds complexer wordende beveiligingssysteem. Hij zegt er helemaal paranoid van geworden te zijn. Ze zoeken hem - dat is duidelijk. Sinds de eerste inbraak 8 jaar geleden is hij volledig gestopt met zijn passionele hobby: motorrijden en instructeur zijn. "Zelfs de inbrekers kunnen niet verdragen dat ik iets voor mezelf uitgebouwd heb waar ik trots op ben (mijn huis)." Alex is zelfs in psychiatrische behandeling gegaan.

In de eerdere 'Tea and Sympathy'- benadering van het slachtoffer , waarbij alleen troost en medeleven betuigd werd (de vroegste benadering door Slachtofferhulp), werd niet onderkend hoe verleidelijk het was voor de cliënt om de dader van het hem aangedane onrecht een lopende rekening te presenteren. Om herstelgericht te kunnen werken is het belangrijk dat zowel de slachtofferhulp als het slachtoffer emancipeert. In dit kader betekent dat: de moed opbrengen om zijn (vroegere) kwetsuren onder ogen te zien, zijn eigen grond in te nemen en het risico van de dialoog aan te gaan.

4. Het zondebok – mechanisme (de mythe).

Een vorm van *parentificatie* die we courant bij daders/delinquenten aantreffen is het zondebok - zijn.

Op het eerste zicht is het moeilijk hierin een vorm van geven te herkennen. Een uitstapje naar de mythologie kan daarbij helpen. De zondebok hoort bij een gedifferentieerde sociaal- culturele orde. Wat die orde bedreigt, moet uitgedreven worden. (Gérard spreekt van ' Le bouc émissaire'). De zondebok is ook een aspect van het schaduw-archetype, dat in ieder van ons werkzaam is. Zodoende heeft hij een dubbele zuiverende functie : voor het individu en voor het collectief.

Deze schaduw-drager neemt het kwaad uit de samenleving op zijn schouders, zodat de burgers hiervan ontlast worden en hun gevoel van macht en rechtvaardigheid wordt versterkt. In het oorspronkelijke ritueel ging het om een offerbok, een *pharmakon* (geneesmiddel) met een belangrijke helende functie. Tijdens het ritueel verzamelde de gemeenschap zich om een plaatsvervangend offer te brengen (meestal een dier, bij sommige volkeren een mens). Na dit kathartische offer kon het dagelijks leven verder gezet worden : de orde was hersteld. De vroege Hebreeuwse kozen jaarlijks 2 bokken: één om aan de Aanwezige te offeren en een andere om - beladen met de zonden der omstanders - de woestijn in te sturen. Hier is sprake van een schuldbesef. Het doet aan de biecht denken.

In een gedesacraliseerde wereld is het ritueel verdwenen, waardoor dit archetype 'geperverteerd' is. De zondebok wordt nu persoonlijk gevisieerd, zodat de te dragen last véél zwaarder wordt. Er worden medeburgers uitgezocht, die de last op zich kunnen nemen, die met het kwaad vereenzelvigd kunnen worden. Het hoeven géén misdadigers of delinquenten te zijn. Niet conformeren aan collectieve gedragsnormen volstaat. Bijvoorbeeld migranten, zigeuners, asielzoekers...

De mythische beschuldigingen brengen een stereotypie aan het licht die steeds neerkomt op het raken aan taboes i.v.m. macht/machtsmisbruik, sexualiteit, of religie. Deze beschuldigingen correleren met wat in het collectief ondergronds of onderhuids werkt (=bedreigend).

Nagy en Krasner echter ontcrachten deze mythe: "... a therapist helps diminish the myth of the one-sided accountability...". In het breken van die mythe "wordt het aangezicht van de ander herkend." De mythe is nooit de waarheid. De waarheid geschiedt tussen vervolger en vervolgte wanneer de vervolgte zich omdraait en de vervolger aanziet. Dit brengt een onthulling teweeg: "Jij bent er net zo één als ik." (De Context en de Ander, Van Rhijn en Meulinck-Korf).

5. De zondebok en het 'recht om te geven'.

1) De parentificatie:

Een zondebok ontstaat meestal in een gezin waar grote spanningen heersen. Dikwijls heerst er angst dat één van de ouders het gezin zou verlaten. Het kind leidt de spanningen af langs zijn persoon. Het neemt de schuld op zich. Het offert zich op (LOL, p. 104). De ouders benoemen bovendien vaak het gedrag van dit kind als 'oorzaak' van de problemen.

Of, zoals bij projectieve identificatie, neemt het kind het afgesplitste en geprojecteerde deel van de ouder op zich, waarbij het zich hoe langer hoe meer conform hiermee gaat gedragen. Of het slaagt er niet in het ideaalbeeld van de ouder hoog te houden en komt terecht in de pool van het mislukte, onwaardige kind. Dit om tegemoet te komen aan de 'narcistisch gekwetste ouder'. Zijn autonomie wordt in dit geval weggecijferd.

De permanente schuldinductie leidt tot een gekwetst zelfbeeld, minderwaardigheidsgevoelens en wantrouwen tegenover anderen: 'ik heb het toch altijd gedaan'. (LOL, p.105)

Toen ik de allereerste workshop 'Daders- Slachtoffers' in de gevangenis ging begeleiden, stond de baantje-de-voorste van de groep achter in het lokaal en riep ons toe: "Weten jullie ouders of jullie echtgenoot of vriend eigenlijk wel dat jullie hier de hele dag tussen misdadigers zitten....en wat zeggen zij daarvan?"

Deze outsiderpositie zal zich vaak in zijn levensgeschiedenis herhalen. Erbij horen, samenwerken in een groep of team blijven moeilijke thema's. In vriendschaps- of partnerschapsrelatie komt dit ongelof dat men het waard is om graag gezien te worden geregeld op de voorgrond.

Cognities als 'Ik ben niet de moeite waard' wisselen af met 'Ik heb niemand nodig'. Zoals ook gevoelens van nutteloosheid, zinloosheid en machteloosheid met mekaar afwisselen. Soms komt de zondebok over-assertief over. En hij rebelleert gemakkelijk.

2) Het recht om te geven.

Zondebokken krijgen zelden erkenning voor wat zij investeren in het gezin. Deze situatie herhaalt zich later. Het zichtbaar maken van de investering is cruciaal én moeilijk. Daardoor kan het vertrouwen van de zondebok in zichzelf en anderen vergroten en kan hij zelf betrouwbaarder worden voor anderen.

" Erkenning geven voor het onrecht dat hem is aangedaan en gelijktijdig het besef vergroten hoe hij anderen ook weer onrecht aandoet, zijn belangrijke aandachtspunten. Erkenning voor het 'geven' in het gezin van herkomst is vaak een moeilijke weg, daar zij ook zelf hun gedrag niet makkelijk kunnen erkennen als 'zorg voor het gezin' en het al helemaal moeilijk is om dit voor anderen zichtbaar te maken." (LOL, 106.)

Speciale vermelding wil ik hier geven aan de migrantenbevolking. Gevangenispopulaties worden uit steeds hogere percentages migranten gevormd. Soms bedraagt dit reeds meer dan de helft. Heel wat van hen (vb. Marokkanen) zijn ongelooflijk loyaal naar hun families toe.

"Ik heb nooit gedeugd - ik ben altijd krapuul geweest", zo vertrouwt Abdel me toe in de workshop. Zolang als hij zich kon herinneren was hij krapuul. Hij is hier geboren toen zijn ouders enkele jaren in België woonden. Zij hadden het enorm moeilijk om zich aan te passen. De vader vond moeilijk of heel zwaar werk. Er waren 8 kinderen. Maar Abdel ziet geen enkele 'omstandigheid' die hem verontschuldigt. Zijn familie is perfect, vindt hij. Alleen was hijzelf er beter niet geweest. Hij was steeds een last voor zijn ouders. Vroeger vloog hij om de baverklap van school -en kijk, nu zit hij zelfs in de gevangenis. Na 2 volle dagen workshop 'herinnert' hij zich hoe hij op de lagere school steeds gepest werd door de leraar en hoe die alle zelfvertrouwen ondermijnde : hij zou het nooit tot iets brengen, enz....Zijn ouders geloofden de leraar. Abdel nam het zijn ouders niet kwalijk: een leraar is een gezagsfiguur en dus belangrijk in de Marokkaanse cultuur.

3) Accentverschuiving naar het geven.

Nagy is het belang van het geven en de kansen daartoe méér gaan benadrukken Er vond in zijn denken een accentverschuiving plaats van ontvangen naar geven. Het werd steeds duidelijker dat de 'zichtbare gever ook ontvangt als de ander niet (direct) kan terugbetalen.'

" .. .het onbillijk is een ander het vermogen tot geven te ontfeggen, omdat daarmee ook de kans tot het verwerven van constructief gerechtigde aanspraak wordt geblokkeerd. De gever ontvangt middels constructief gerechtigde aanspraak de mogelijkheid om zijn eigen toekomst naar eigen goeddunken vorm te geven of om vrij te zijn van bijv. schuldgevoelens of psychosomatische klachten. Daarom is de kans om te geven zozeer van waarde."(Grondbeginselen van de contextuele benadering, Nagy)

"Het blokkeren van het vermogen tot geven is de grootste onrechtvaardigheid die men een kind kan aandoen.", aldus Nagy. Dit betekent immers ook het vermogen blokkeren tot verwerven van constructief gerechtigde aanspraak.

Tijdens een lezing in Amsterdam in 1998 werd Nagy de vraag voorgelegd wat het genezende moment in een therapieproces was. Hij antwoordt: " Dat mensen kunnen aannemen dat het de moeite waard is zich in te zetten om te geven in een relatie, omdat zij op hun beurt zullen ontvangen, maar ook omdat het geven op zichzelf een waardevol doel wordt. Wanneer dat punt wordt bereikt, wordt herstel mogelijk.

Terzelfdertijd krijgt door deze accentverschuiving ook het begrip legaat een andere betekenis. Het wordt een 'op nieuwe wijze investeren in de toekomst'.

4) Het 'geven' in de herstelgerichte praxis (gevangenis).

In het retributieve strafstelsel werd hieraan zogoed als geen aandacht geschonken. In het herstelgericht werken is het bewustzijn hiervan immer groeiende. Er worden dan ook kansen gezocht en geboden om hieraan tegemoet te komen. Gedetineerden kunnen ongelooflijk veel geven. Dat wordt steeds bevestigd door de talrijke bezoekers / deelnemers aan activiteiten.

Na deelname aan de workshop daders- slachtoffers sprak een deelnemer (mannelijke slachtoffer): "Ik heb deze namiddag van deze mannen méér bevestiging en erkenning gekregen op één namiddag dan van mijn vader in mijn hele leven."

Heel waarschijnlijk vinden heel wat suicide-pogingen en recidieven uit het verleden hun aangrijpingspunt in de genoemde blokkade : géén gelegenheid geboden te krijgen om te kunnen geven.

Welke vorm dit 'geven' kan aannemen wordt behandeld in een verder hoofdstuk.

6. Verruiming van enkele begrippen.

Om het gevangeniswerk beter te kunnen toelichten is het nuttig sommige contextuele termen in een verruimde betekenis te vatten.

Context: Ieder mens is verweven in een netwerk van relaties, waarvan het geven en ontvangen van passende zorg het dynamische kenmerk vormt. (LOL, p.280)

De menselijke context omvat zowel iemands huidige relaties als relaties uit het verleden en in de toekomst. Context vormt de totale som van alle grootboeken van billijkheid waarbij iemand is betrokken. (Tussen geven en nemen, p. 472)

De context gaat ruimer dan de eigen familieverbanden door de generaties heen. Hij omvat in onze betekenis soms de hele maatschappij. We kunnen ons de maatschappij als een grote familie voorstellen, waarop dezelfde wetten en inzichten toepasselijk zijn als op het 'gewone gezin'.

Nagy zelf vergelijkt zo het gedrag van jeugdige delinquenten en terroristen: zoals het eerstgenoemde een familiaal symptoom is, kan het terrorisme worden gezien als een pathologisch symptoom van de familie der volkeren. Zo kan de populatie gedetineerden gezien worden op dezelfde wijze : een zondebok in de samenleving, die maakt dat de anderen zich 'goed en rechtschapen' kunnen blijven voelen.

Dialogo : Dit betreft de werkelijke ontmoeting tussen mensen. In de dialoog gaat het om een billijke wederzijdse belangenbehartiging waaruit zelfafbakening en zelfvalidatie ontstaan. (LOL, p.281)

De dialoog kan direct of indirect gehanteerd worden. Hij 'werkt' in beide gevallen.

Volgende vormen zijn mogelijk:

- a) gedetineerde met zijn slachtoffer
- b) gedetineerde met 'zijn' politieman
- c) groep gedetineerden met één of méér slachtoffers (de dader- en slachtofferpool vertegenwoordigend)
- d) groep gedetineerden met een politieman (deze laatste als representant van de repressieve maatschappelijke macht)
- e) groepje gedetineerden met groepje externe bezoekers (de samenleving vertegenwoordigend)
- f) gedetineerde met gedetineerde

De 'dialog' kan dus ook met een groep (je) plaatsvinden. Indien hij beantwoordt aan de 'contextuele voorwaarden', zijn de resultaten steeds merkwaardig gebleken. (zie verder)

II DE DETENTIE BEKEKEN VANUIT DE VIER DIMENSIES.

I. SITUERING

I.1. De feiten

Er is - of er zijn- allereerst de gepleegde delicten.

Vervolgens is er de detentiesituatie: welk soort gevangenis - aard van het regime - Aard van de gevangenispopulatie. Individualiseerbaar slachtoffer. Voorgeschiedenis van de gevangene. Verplichting tot schadevergoeding. Gerelateerde problemen: gezinssituatie- werksituatie - geldproblemen- ziekte of verslaving - belangrijke levensgebeurtenissen- trauma's

I.2. De beleving van de feiten (de psychologie)

Hoe is de gevangene met de feiten in zijn leven omgegaan? Wat voor gevolgen hebben deze gehad voor zijn ontwikkeling? En voor zijn huidige situatie? Enkele veel voorkomende mogelijkheden:

- vaak beleven zij zichzelf als slachtoffer
- laag zelfwaardergevoel, schuldgevoel en schaamte, vooral tegenover de ouders
- onmacht-of almachtsgevoelens
- bindingsangst /angst voor of onvermogen tot intimiteit
- gestoorde rouwprocessen
- pijn die vaak niet doorvoeld of doorleefd kan worden – dissociatie
- impulsstoornissen (agressie, sexualiteit...)
- suïcideneigingen
- stressreacties (al dan niet posttraumatisch)
- gebrekkig empathisch vermogen, agressie (naar anderen of zichzelf toe)

I.3. De interacties

In deze dimensie wordt het verhaal onderzocht vanuit de interactie zoals: rollen, territorium, communicatie, structuren...

Past de gevangene zich aan aan de regels van de detentiesituatie? Aan normen? Hoe verhoudt hij zich tot autoriteit? Tot medegevangenen? Wie is op de hoogte van zijn situatie?

Deze dimensie kan geëxploreerd worden voor zijn huidige situatie én voor zijn vroegere geschiedenis.

I.4. De relationele ethiek

Dit is de belangrijkste dimensie voor contextuele hulpverlening. De interventies zijn immers op de eerste plaats gericht op de ethische dimensie. Verandering in de ethiek van relaties gaat vaak gepaard met verandering in de andere dimensies. Gezien de gedetineerde bij uitstek geconfronteerd wordt met verdelend en vergeldend onrecht in zijn leven wordt het belang van deze dimensie extra benadrukt.

Nagy en Krasner zeggen het volgende over rechtvaardigheid : "Relationele rechtvaardigheid of een balans van billijkheid is het dynamisch fundament van levensvatbare, duurzame, hechte relaties. Op zijn minst is een regelmatig terugkerende zorg voor het doorlichten van de billijkheid van een relatie vereist om een relatie betrouwbaar te houden. Een toestand van rechtvaardigheid in een relatie is natuurlijk niet iets dat men al bezit. Deze vereist eerder een voortdurend streven naar een nimmer werkelijk te bereiken doel.

Contextuele hulpverlening beschouwt rechtvaardigheid als een voortdurende uitdaging aan bestaande balansen van billijkheid. Iedere nieuwe handeling van geven-en-nemen vereist een nieuwe aanpassing van de balans van vergeldende rechtvaardigheid. Vergeldende rechtvaardigheid komt tevoorschijn tussen mensen die met elkaar in relatie staan. Verdellende rechtvaardigheid echter is de spil waarom de door het lot opgelegde gril of het toeval draait." (Tussen geven en nemen)

"...tussen mensen die met elkaar in relatie staan.... ": Dit hoeft niet op basis van vrije keuze te gebeuren. Soms staan mensen sowieso in relatie met elkaar. Bijvoorbeeld een dader en zijn slachtoffer. En als we - in het kader van de criminaliteit- de gemeenschap als 'een grote familie ' beschouwen, als een 'organisch geheel', dan staan de criminelen en de rechtschapen burgers, of de gedetineerden en de vrije burgers ook in relatie tot elkaar.

Harry Mika zegt in "The critical road ahead, reflections on Restorative Justice in the Community" : "Restorative Justice advocates a quantum leap in understanding conflict, as something not residing in the moral fibre of individuals, nor in their poor decisions, nor in their diseased minds or bodies. Rather, conflict is treated as social and relational in nature. The sources of conflict extend to the community and the state, beyond the limited venue of crime, to broader social conflict Accordingly, restorative justice practice must address social justice issues. Is the practice of restorative justice itself involved in processes that continue to marginalise the roles of victims, offenders and local communities ?"

In de ethische dimensie komen niet alleen het gezin van herkomst en de familie aan bod, maar ook de medegevangenen, het slachtoffer en zijn familie (eventueel nabestaanden), de burgers, de gemeenschap en de staat.

Speciale aandacht vragen thema's als:

A. De balansen van geven en nemen.

- Was er sprake van verwaarlozing in het gezin ? Armoede? Misbruik? Mishandeling? Alcoholisme? Echtscheiding? Kluwengezin? In dat geval is er niet de zorg geweest waar het kind van nature recht op had.
- Kan de delinquentie gefungeerd hebben als ' bliksemafleider ' in het gezin? Hebben we te maken met een migrantengezin? Hoe verliep de integratie?
- Hoe reageerde de omgeving: onverschillig, afwijzend, betrokken, helpend? Was er iemand die zag dat er eventueel hulp nodig was? Idem voor school- en werksituatie.

B. Parentificatie en destructief gerechtigd zijn.

- Een veel voorkomende vorm van parentificatie is af te leiden uit de positie van de zondebok. (zie hoger). Het ervaren onrecht wordt verhaald op dikwijls onschuldige derden. Echter nogal wat gevangenen blijken ook kenmerken te vertonen van het zorgende kind. Erkenning is er meestal weinig geweest.

" Daar waar iemand onrecht wordt aangedaan, daar waar iemand niet ontvangt waar hij redelijkerwijze recht op heeft, of waar iemand niet in staat gesteld werd om te geven of te veel gaf zonder daar iets voor terug te krijgen, ontstaat destructief gerechtigde aanspraak. Dit houdt in dat er alsnog recht blijft bestaan om te ontvangen wat niet gegeven is. Uit bescherming van de veroorzaker van het onrecht (bv. de ouder) wordt het onrecht aan een derde of de wereld

aangerekend. Er wordt dan ook dikwijls gepoogd dit gemis op derden, vaak onschuldig en onwetend, te verhalen...(LOL, p.280)

Jef was de derde zoon in een gezin met vier broers. Zijn ouders hadden een goed-draaiende drukkerij. Jef studeerde zelf af voor drukker en zou de zaak overnemen. Zijn oudste broer echter wilde aan de universiteit studeren, maar zou legerdienst moeten verrichten. Hij kreeg vrijstelling als een andere broer zijn plaats wilde innemen. Er werd beslist dat Jef dit zou oppakken- de drukkerij zou toch voor hem zijn. Jef wilde evenwel geen gewoon soldaat zijn, maar tekende voor de para 's. Hij was erg goed en werd gevraagd als instructeur in het vreemdelingenlegioen te Marseilles. Toen zijn broer echter afstudeerde, ging de drukkerij failliet. Jef bleef bij de para 's en het legioen. Hij leerde er blindelings doden. Hij dient bij de 'verkenningcommando 's - de gevaarlijkste job....

In 1971 is hij 'uitgediend' en komt terug in de burgermaatschappij terecht. Er is geen enkele voorbereiding voorzien - noch enige opvang. Hij wordt nooit terug een normale burger. Loopt steeds agressief alert en paranoid rond...Hij werkt enkele jaren als veiligheidsagent en als nachtwaker, maar wordt ontslagen om 'kansen te geven aan een jonger iemand'.

Zijn vader wordt zwaar ziek - hij ligt maanden op bed - de familie verwacht dat Jef voor hem zorgt: Jef heeft immers niets anders te doen. Naar het einde toe zit Jef vele nachten aan vaders bed. Overdag blijft hij in het ouderlijk huis. Soms gaat hij naar zijn eigen woning om eens bij te slapen. Hij wordt dan vervangen door een broer. Op de nacht dat zijn vader uiteindelijk sterft zit niet Jef aan zijn bed. Hij was thuis om bij te slapen. Het was zijn oudste broer die bij vader aanwezig was... De vader is in diens armen gestorven.

Jef is nu - na al die jaren - nog steeds kwaad op zijn vader. Hij heeft nog nooit diens graf bezocht.

In dit voorbeeld wordt Jef 6 keer onrecht aangedaan (slachtoffer-ervaring):

- 1° het overnemen van zijn broers legerdienst
- 2° herinschakeling in het burgerleven zonder begeleiding of opvang
- 3° ontslag op het werk t.v.v. een jonger iemand
- 4 ° de 'verwachting' dat hij wel voor de zieke vader zal zorgen
- 5 ° de dood van zijn vader in zijn afwezigheid / zonder afscheid
(verdelend onrecht)
- 6 ° als 'menselijk schild' gebruikt worden in de verkenningcommando's

Voor al dit onrecht is er géén erkenning geweest, terwijl er ook zeer weinig voor terug gegeven werd.

Nagy en Krasner onderkennen in parentificatie het natuurlijke vermogen van het kind om te geven. Bij erkenning hiervan ontwikkelt het kind het vermogen om verantwoordelijkheid op te nemen en ontstaat zelfwaarde. Als wat iemand geeft echt ontvangen en gezien wordt, neemt zijn vertrouwen in zichzelf en de ander toe (zelfvalidatie). Daardoor groeit zijn zelfwaardegevoel: hij voelt zich betekenisvol voor anderen, waardevol als mens. Pas dan durft hij voor zichzelf op te komen, grenzen te stellen (zelfafbakening): hij kan geven maar cijfert zich niet weg. Hij leert passend geven.

2. HERSTELGERICHT HULPVERLENEN VANUIT CONTEXTUEEL PERSPECTIEF

Maatschappelijke en psychologische hulpverlening geschiedt in de gevangenis door specifieke diensten: bewakers, sociaal assistenten en psychologen. Echter wordt de administratieve belasting erg zwaar door o.a. de vernieuwingen (commissie voorw. invrijheidstelling bijv). Soms is er ook sprake van ernstige onderbezetting.

Daarnaast zijn er andere mogelijkheden. Nu elke gevangenis over een herstelconsulent beschikt kunnen er bijkomende initiatieven genomen worden. In Hoogstraten - als pilootgevangenis vanuit het project HJ - experimenteren we reeds 3 jaar in de geest van herstel. Het conceptueel kader van het contextueel denken (Nagy) was onze leidraad en reflecteerde onze praxis.

We werkten een aantal initiatieven uit waarin gewerkt kon worden vanuit de dimensies. (zie verder voor de opsomming van de initiatieven)

Als belangrijkste attitude en methodologie hanteerden we de meerzijdige partijdigheid : hierbij voelen we ons betrokken bij de gedetineerde maar bewaken tevens de belangen van de andere partij. Vanuit de wijze van vraagstelling wordt getracht de andere partij aanwezig te stellen.

Hier volgt enige toelichting met concrete voorbeelden :

2.1 Empathisch exploreren van de feiten en de beleving ervan

Voorbeelden :

- Wat is je gevoel en je beleving rondom de straf ?
- Wat was de aanleiding tot de daad ?
- Hoe zijn de feiten kunnen gebeuren ? (volgens jou)
- Kan je vertellen over de feiten ? Wat gebeurde er precies ?
- Wat denk je dat dit voor je familie betekent ?
- Weet je dochtertje dat haar papa in de gevangenis zit ?
- Wat klopt er wel en niet van de verhalen in de media volgens jou ?
- Wat voel je erbij dat je in staat van beschuldiging gesteld bent ?'

Later kan de aandacht op het slachtoffer gericht worden.

Inhoud van de vragen : Feiten, gevoelens en beleving, meningen

Wijze van vragenstellen :

- 1) Open vragen : zo krijg je veel info , omdat de gevangene voelt dat hij inbreng heeft.
- 2) Bevragen van de totale persoon : denken - voelen en handelen. Dit helpt bovendien de gevangene zichzelf in zijn totaliteit te ervaren. Hier kunnen tevens alternatieven geëxploreerd worden , bv. wrok... .wat ga je ermee doen ?
- 3)Verbindend vragen : bv. ..en wat denk jij dat het slachtoffer daarbij voelt ? bv. Hoe is het voor uw zontje dat papa in de gevangenis zit ? Vertelt hij over papa ?

Het verbindend vragen nodigt uit tot verruimen van positie.

2.2 Erkenning geven voor geleden onrecht

Erkenning voor het geleden onrecht:

1. Onrecht en onrechtvaardigheid in het verleden.
- 2.Onrecht in de periode tussen het delict en de aanhouding : bv. het delict dateert van enkele jaren

terug, ondertussen is er werk gevonden en misschien een nieuwe relatie begonnen, het leven terug in handen genomen. Dit is een situatie die vrij frequent voorkomt : dan plots moet men zich gaan aanbieden in de gevangenis, waardoor alles weer op de helling komt te staan.

3) Onrecht tijdens de detentie : kleine en grote onrechtvaardigheden.

Een gedetineerde wordt op grote schaal met verlies geconfronteerd : werk , relatie, goede naam (als die er nog was), mensen , nogal eens zijn kinderen , zelfbeeld....

2.3 Erkenning geven voor verdienste

Erkenning voor het constructief omgaan met onrecht en met het geven :

1. Zichtbaar maken van het geven in het verleden (gezin van herkomst). Dit is dikwijls uitermate moeilijk. Uit loyaliteit worden de ouders beschermd. Er moet met hen wel iets aan de hand zijn, vermits ze in de gevangenis terecht gekomen zijn. Velen noemen zichzelf krapuul. Het vraagt veel geduld om het eigen geven te leren zien én accepteren.
2. Het geven in de periode tussen delict en aanhouding : bij pogingen het leven terug in handen te nemen wordt soms heel wat verdienste opgebouwd.

Erkenning voor het verrichten van positieve actie :

tov. medegevangenen, ouders, eigen gezin, het slachtoffer, de samenleving.

Door positieve actie versterkt het eigenwaardegevoel en wordt een stap gezet naar ' zelfherstel '.

Eric is een seksuele delinquent. Van huis uit (zorgend kind) bleef hij overal de 'zorgende'. In de gevangenis heeft hij alle kansen gegrepen en hard aan zichzelf gewerkt. Hij leerde zijn 'eigen grond' verkennen en begreep dat zijn wegcijferen van zichzelf gerelateerd is aan het problemen hebben met grenzen'. Hij leerde eigen noden en behoeften beter kennen. Vanuit de gevangenis vernieuwde hij het contact met vrouw en dochter, en erkende schuld. Eric vroeg hulp in het zoeken van een therapeut voor zijn dochter.

Ashid maakte zich schuldig aan ernstige slagen en verwondingen. Hij beweert altijd een goede thuis gehad te hebben en schaamt zich diep voor zijn ouders. Hij stelde de vraag om ingeschakeld te worden in het Herstelfonds : dwz om de 14 dagen geeft hij vrijwillig zijn verlofveekend op om als vrijwilliger bij gehandicapten te gaan werken. Hij gaat daar om met een speciaal 'kwetsbare groep' en is er héél graag gezien.

Gerd stelt de vraag of hij geholpen kan worden om een brief naar zijn slachtoffer te schrijven. Dat gebeurt. Het slachtoffer laat evenwel niets horen. Hij laat zich niet ontmoedigen en blijft aan de herstelinitiatieven deelnemen. Als hij uiteindelijk voor de commissie komt - en het slachtoffer daar ontmoet - hoort hij hoe het slachtoffer gunstige woorden voor hem spreekt. De brief was toch 'ontvangen'.

2.4 Aanboren van de hulpbronnen

Hulpbronnen zijn ontzettend belangrijk om ' herstel ' op weg te helpen /te ondersteunen. Herstel is een continuüm met vele aanlegplaatsen. Hulpbronnen helpen de weg verder zetten bij mogelijke hindernissen.

- 1) Beschikbare hulpbronnen beïnvloeden of iemand zijn destructief recht gebruikt om destructief gedrag te vertonen. Zij zijn een krachtig hulpmiddel om de roulerende rekening stop te zetten. Aan te bevelen is deze bronnen in de directe omgeving te zoeken - alsook in het verleden. (waar de grootste kwetsuren zijn, kunnen de belangrijkste bronnen liggen)
De vraag wordt hier gesteld: « Ben ik ooit door iemand écht gezien, gehoord, erkend?
- 2) Dit brengt ons bovendien bij het thema verbondenheid. Haast altijd is er wel één beeld bijgebleven, één positieve herinnering aan een zorgzaam persoon voor 'wie je ertoe deed '. De gezonde plek in de psyche kan hierdoor (terug) aangesproken worden (moest deze schijnbaar verdwenen zijn).
- 3) Verruiming naar de context van het heden herstelt iets van het verlies aan kwalitatieve bindingen (familie, werk, vrienden, gemeenschap) die op indringende wijze de detentieperiode kenmerken.
- 4) Het accepteren van ' hulp ' is een antidoot tegenover sterke onmacht- of almachtsgevoelens en helpt deze uit te balanceren. (« ik kan het wel alléén »)
- 5) Hulpbronnen geven een signaal van zorg of bezorgdheid en zijn dus zeer geschikt om een ' poor me ' attitude tegen te gaan.

Krasner en Nagy : « Relationele hulpbronnen zijn feitelijke, fundamentele middelen.....zijn belangrijke wegen waarlangs mensen zich kunnen bewegen naar genezing van de ' discontinuïteit van het zelf ' (Kohut) of naar versterking van de beheersing van het ego in klassieke Freudiaanse betekenis. Zij zijn het tegengestelde aan relationele kosten en verschaffen de brandstoffen waarmee billijkheid kan worden verwezenlijkt. Contextuele therapie richt zich op het katalyseren van positieve relationele hulpbronnen in plaats van op het wegnemen van pathologische uitingen, symptomen of problemen. « (Tussen geven en nemen, p. 476)

Een vrouw die door het VAC doorverwezen was omdat zij in therapie wilde wegens het mishandelen van haar kind bleek zo goed als géén hulpbron in haar verleden te kunnen vinden tenzij deze ene : de kokkin van de lagere school. Als kind werd ze mishandeld en misbruikt, ze stapte elke ochtend doodmoe naar school, en werd ' gezien ' door deze kokkin , die van niets wist en ook niets vroeg : het enige wat zij gaf was haar aandacht en haar lach. Maar wat mijn cliënte ontving was duidelijk veel meer dan dat.

Ward, een gedetineerde die in een ernstige sexe- en rol verwarring moest opgroeien (zijn moeder ontdekte lesbisch te zijn toen hij 3 jaar oud was en wilde vanaf toen vader genoemd worden), werd door zijn hele familie in de steek gelaten. Behalve door de directrice van één van de homes waarin hij ooit verbleven had voor een beperkte periode. Deze vrouw is steeds contact blijven houden. Ook toen Ward in de gevangenis belandde. Het maakte dat Ward toch in zichzelf bleef geloven, evenals in de 'mogelijkheid ' dat er voor hem nog een toekomst was.

2.5 Aandachtspunten

- 1) Het gebeurt dat een dader gevoelens van woede of walging oproept. Maar er kan minstens enige mildheid opgebracht worden voor het slachtoffer dat de dader dikwijls ook was.
- 2) Ontschuldiging ontstaat als gevolg van de mildheid die groeit door inzicht en begrip van waaruit de ander zijn daad stelde.

- 3) Door respectvol als persoon erkend te worden , kan de gedetineerde tot existentieel schuldbesef komen.
- 4) Timing verdient de nodige aandacht. Er is zoiets als het rijp worden van de tijd.

III. GRONDWOORDEN VAN DE HERSTELGERICHTE PRAXIS : DIALOOG EN (VER)ANTWOORDELIJKHEID.

In dit hoofdstuk wordt beschreven wat wij onder 'dialogoog' verstaan in herstelgericht werken. Dialoog en (ver)antwoordelijkheid roepen mekaar wederzijds op. Humanistische denkers als Buber en Levinas hebben deze 'grondwoorden' uitgebreid beschreven. Nagy is in zijn ontwikkeling sterk geïnspireerd door Buber. Het fenomeen dialoog wordt vooreerst uitgebreid beschreven. Immers - elk aspect in deze beschrijving hebben we zien oplichten in de concrete activiteiten en speciaal in de workshop daders /slachtoffers. Echter evenzeer in de gesprekken tussen gedetineerden en (externe) bezoekers. (zie volgend hoofdstuk).

I. De helende ontmoeting (Ich und Du)

De slachtoffer -ervaring als ervaring van aangedaan onrecht is universeel. Elke generatie 'erft' bovendien de wonden van de vorige. Zo wordt steeds meer 'destructief recht' opgebouwd. De gevoelens van slachtoffers kunnen stollen tot een permanente staat van kwetsuur en onrecht (Krasner). Plegers van onrecht, de daders, kunnen zich vastzetten in ontkenning en rationalisering. Dikwijls vanuit de eigen slachtofferervaring. Soms is niet eens duidelijk wie dader of slachtoffer is. Soms is men beide tegelijk. Echter de verantwoordelijkheid voor een gezamenlijke toekomst ligt zowel bij daders als slachtoffers, als bij de samenleving als geheel. Het vraagt moed om kwetsuren onder ogen te zien, om de ander aan te spreken, om vanuit de eigen waarheid tot een dialoog te komen, waarbij tevens de bestaanswerkelijkheid van die ander erkend wordt. Immers, iemands kwetsbaarheid wordt onthuld - en respons kan achterwege blijven. (Krasner) Gezien het feit dat daders en slachtoffers én andere burgers in één gebied, één leefgemeenschap of natie, in één wereld gezamenlijk verder moeten, is het een moeilijke weg. Maar er is geen andere weg.

I.1 Het misdrijf als fenomeen van uitbuiting (ik- het)

Een misdrijf kunnen we omschrijven als een gebeuren dat voortkomt uit en/of leidt tot een conflictrelatie tussen 2 partijen (dader en slachtoffer). Wanneer de ene zich eenzijdig de omgeving toeigent voor het vervullen van eigen behoeften en hierbij de grenzen overschrijdt, ziet hij de ander niet als evenwaardig subject en berokkent hij schade (materieel en/of immaterieel). In wezen gaat het hierbij om een vorm van uitbuiting van de ene partij door de andere.

Dit fenomeen van uitbuiting kunnen we relateren aan twee grondwoorden van Martin Buber : de 'ik -jij wereld' en de 'ik-het wereld'. Authenticiteit kenmerkt zich door ik -jij relaties. 'Ik-het' is het grondwoord van de splitsing, de vervreemding, de fragmentatie. 'Ik-jij' verwijst naar verbondenheid en ontmoeting. Deze woorden verwijzen naar twee zijswijzen in de condition humaine. Elk 'het' kan als een 'jij' verschijnen: de planten, de dieren, de oceaan en de sterren... Helaas kan elk 'jij' ook een 'het' worden. Dit ver-ding-lijken, tot een object maken, reduceren tot een 'iets' dat te gebruiken is, is wat in de criminaliteit gebeurt.

We definiëren dan Herstel ideaaltypisch als een interactief gebeuren met volgende elementen :
Dader en slachtoffer leveren een inspanning (investeren) om op een basis van vrijwilligheid en gelijkwaardigheid (respect) te komen tot een dialoog (directe/indirecte communicatie), waarbij rekening gehouden wordt met de rechten en behoeften van ' de andere' .

Het gaat hierbij wezenlijk om 'ontmoeting'. Buber spreekt hierbij van 'healing through meeting'.

1.2 De doem van de criminaliteit doorbreken (gevangen in het verleden)

Beide partijen van het delictgebeuren lopen risico zich vast te zetten in een gefixeerde identiteit. Op langere termijn is dan een blijvende bewustzijnsvernauwing en een verschraving van de vitaliteit te verwachten .

De valkuil bestaat erin zich te ver-één-zelviggen met een traumatische ervaring (slachtoffer) of een criminele daad (dader). Een deel- ervaring wordt verward met de totale persoon. Gefixeerde identiteiten zijn voorbeelden van 'ik- het' relaties. Je kan jezelf dus tot een 'het' reduceren en ook de ander. Een slachtofferervaring hebben wordt verward met een slachtoffer zijn. (als identiteit). Een misdrijf plegen wordt een misdadiger zijn.(als identiteit).

Het aannemen van deze gefragmenteerde identiteiten heeft verstrekkende gevolgen. Het slachtoffer kan zodanig gelittekend raken door het aangedane leed dat het zich vast zet en alle vertrouwen verliest. Soms wordt slachtofferschap een sociaal-legitieme manier voor het verkrijgen van aandacht (cultivering). De dader wordt opgesloten in zijn dader -zijn, maar wil, ondanks zijn soms grimmige zelfhandhaving, ten diepste méér zijn dan dat. Hij wil ook mens zijn.

De doem is strak en hardnekkig. Beiden kunnen terecht komen in de nachtmerrie van een zich herhalend en opdringerig verleden. Beiden ervaren een vervlakking van het op de buitenwereld betrokken zijn én een verlies van verbondenheid. Voor het slachtoffer is de wereld sinds het misdrijf onbetrouwbaar geworden, voor de dader was zij dat misschien al. Hulpeloosheid en isolement zijn de kernervaringen van een psychisch trauma. Bij een slachtoffer nemen we soms een chronische hulpeloosheid waar - learned helplessness.

Toch is er een uitweg uit deze impasse. Het is bekend dat nogal wat gedetineerden de wens uitdrukken tot contact met hun slachtoffer

Het is mogelijk deze keuze- mogelijkheid actief aan te bieden. Voor het slachtoffer betekent dat : bewust kiezen voor confrontatie met het gevaar. De angst kan een bron worden van energie -en dat is ook wat we zien gebeuren. Een hernieuwd gevoel van verbondenheid en kracht kunnen de vrucht zijn van deze nieuwe respons. Het zijn ook kernervaringen van psychisch herstel.

Metaforisch gesproken zetten we aldus 'de deuren van de gevangenis open', zowel voor slachtoffer als voor dader.

1.3 De keuze van de dialoog

Buber, Levinas, Nagy en Krasner schreven uitvoerig over de dialogische ontmoeting. Deze ontmoeting kenmerkt zich als volgt :

1) Ethische verbeelding

Dialoog is een creatief proces, een stap naar het onbekende. Ik weet dat ik de dialoog kan zoeken, dat ik hem nooit alleen kan bereiken, maar dat ik de ander kan aanspreken en mij openstellen voor respons. Dit aanspreken gebeurt bij slachtoffer en dader temidden van de polarisatie, vervreemding en stagnatie. Er wordt heel wat moed gevraagd. Alsook vertrouwen, een onvoorwaardelijk vertrouwen dat er dingen in ons en met ons gebeurd zijn, maar dat er ook dingen tussen ons kunnen gebeuren.

2) On-middel-lijke en directe aanwezigheid

Voor Buber is er sprake van dialoog bij volgende karakteristieken :

- aanwezigheid
- directe waarneming
- onmiddellijk engagement

Reeds door de experimenten van Milgram weet men hoe belangrijk het zien en de nabijheid van een slachtoffer is om gewelddadige acties af te remmen. In essentie is de dialoog ook niet bemiddelbaar.

Het kern - moment van het contact tussen ' ik en jij ' is onmiddellijk. Geen persoon of techniek kan dit 'maken'. "Slechts waar alle middel is stukgefallen, geschiedt de tegenkomst." Ik en jij bemiddelen zichzelf tegenover elkaar. Vandaar Bubers uitspraak : Het Ik wordt aan het jij.

Dit is wat we kunnen aanschouwen bij 'de dialoog' in de gevangenis. Dit onmiddellijk contact. Het 'ik' dat wordt aan het 'jij'. (dader én slachtoffer)

Deze onmiddellijkheid - dit niet door iets anders bemiddelde contact -wordt dan ook niet 'bepaald' door de ervaring in het verleden en een verwachting naar de toekomst. Ma.w. het geschiedt hier en nu '. (zie verder dader/slachtoffer- workshop)

3) Het kantel moment van de ontschuldiging

Emoties als woede of weezin hoeven het aangaan van een dialoog niet in de weg te staan. Zij maken deel uit van de totale persoon die op dat moment het contact aangaat. Je kan maar dialogeren van op de 'grond ' waarop je staat. Het gesprek begint meestal vanuit de angstige persoon, vanuit een gefragmenteerde identiteit, een persoon die zichzelf onderbreekt, die pogingen doet om de lang onderdrukte emoties tot expressie te brengen tegenover een 'beeld', een fragment van de bedreigende ander. Die daarbij in de stroom van zijn verhaal gaat staan en vertelt hoe zijn leven donker werd sinds toen. Hij stelt ook vragen. Er zijn dingen die hij wil weten. Vooral dan dit : was hij een ' uitgekozen' slachtoffer ? En hoe is de dader tot zijn daad gekomen ?

En de ander luistert. Hij antwoordt. Het is alsof hij aan zichzelf vraagt: hoe heeft dit kunnen gebeuren ?

Het feit dat de dader ontvankelijk luistert betekent in sé reeds een erkennen voor het slachtoffer en vice versa. De ontvankelijkheid is reeds respons en erkenning.

Wat werkt is niet zozeer de 'inhoud' van het gezegde. Levinas spreekt in dit verband van de ontgrendeling van de communicatie. Er is een overgangsmoment waarom het gezegde (inhoud) zeggingskracht krijgt (een dialogisch teken naar de ander wordt). Deze overgang gebeurt 'in ontvangenis' en is een mysterie. Er gaat iets aangrijpends van uit wanneer een slachtoffer zijn verwonding zichtbaar maakt voor de dader, en ontvangen wordt... wanneer de dader zijn geraaktheid aan het slachtoffer geeft en ontvangen wordt.

Buber, die de ontmenselijking van de holocaust meemaakte, verwoordt het als volgt: "Het ik laat zich tot in zijn wezen raken door het verschijnende jij en raakt dit jij met zijn geraakt-zijn." Het Hebreeuwse woord "Tshuvah" geeft klank aan dit gebeuren. Het is het kantel- moment waarin de ommekeer van afwenden (contact vermijden) naar toewenden plaatsvindt. Precies het geraakt -zijn (van de dader) wordt gericht op het jij (van het slachtoffer) dat hem raakt. Hierdoor is het slachtoffer in staat de dader te ontschuldigen.

Ontschuldiging is evenwel te onderscheiden van zowel verontschuldiging als vergeving. Ontschuldiging ontstaat op een moment van echt doorvoeld contact met mezelf en met de ander. Klinische ervaring wijst

op de helende (genezende) kracht van ontschuldiging . Alsof het lichamelijk en psychisch herstelvermogen uit een nieuwe bron kan putten.

2. (Ver) antwoordelijkheid

“ To be or not to be is not the question.” Levinas .

Ook Levinas behoort tot de ' dialogische filosofen ' . Ook in zijn filosofie staat niet het 'zijn' centraal, maar het 'verantwoordelijk zijn'. Niet het 'ik' maar de ander, de mens tegenover mij. Van Levinas is de uitspraak : “ Ik poog niet van de wereld uit te denken, maar vanuit de naaktheid van het gezicht dat mij aanspreekt “.

Wat gebeurt er in de 'ruimte' tussen ik en jij ?

- 1) In het gezicht - het gelaat - wordt de 'persoon' zichtbaar. De ander is geen ' object' meer. De ander 'krijgt een gezicht'.

Typisch voor gedetineerden, gestraft voor inbraken, is dat zij zeggen : “Slachtoffers ? Hoé slachtoffers ? Er was toch niemand thuis toen ik inbrak ? “

Zowel dader als slachtoffer neigen ertoe de andere als een 'object' te bekijken : het slachtoffer benoemt de dader bijv. als 'dat monster'. Voor de dader bestaat het slachtoffer dikwijls zelfs niet eens. Of hij heeft het niet gezien, of hij 'vergeet' het zo vlug mogelijk - gewoonlijk geholpen door advocaten en het juridisch systeem.

- 2) De uitspraken van de ander worden een aanspraak op mij.
Voor Levinas ontwaakt hier ' la responsabilité'. Horen wordt tot verantwoordelijkheid.
- 3) Het zien en horen van de ander brengt mij in 'ethische onrust'. Mijn verantwoordelijkheid is de wijze waarop de ander mij ' verontrust'. Deze ' antwoordelijkheid' gaat ieder denken en ieder willen vooraf. (zie ook de experimenten van Milgram waarbij het zien en de nabijheid van het slachtoffer zo belangrijk was.)
- 4) De presentie van de ander (zien - horen- gelaat - aanspraak) is absoluut dan elke moraal .
- 5) In dergelijke context is respect een noodzakelijke vereiste. Het is immers mogelijk dat de ander zich terugtrekt. Ook het terugtrekken kan als een gebaar ontvangen worden.

IV. HERSTELGERICHTE INITIATIEVEN IN DE GEVANGENIS.

I. WORKSHOP ' DADERS EN SLACHTOFFERS'

Hierin gaan we ervan uit dat de herstel -ervaring wezenlijk gekenmerkt wordt door een groeien in competentie en verbondenheid.

Gezien onze overtuiging van het belang van de dialoog, alsook van het rechtstreeks aanspreken, werkten we voornamelijk in groepsgesprekken, afgewisseld met (zelf) reflectie. Zo kan de workshop best omschreven worden als een reflexieve ontmoetingsgroep.

I.1 Opzet

1) Als **doelstellingen** formuleerden we :

- isolement doorbreken
- stereotiepe beeldvorming doorbreken
- belevingswereld van resp. dader en slachtoffer inzichtelijk maken
- ruimte scheppen voor ontmoeting en dialoog

2) **Verloop** van de workshop :

Dag 1 - uitgebreide ' kennismaking'
- stellingendiscussie
- associaties en discussie over 'slachtoffer -ervaring'
- stilstaan bij eigen slachtofferervaring

Dag 2 - groepsgesprek met participatie van een politieman (= repressie -functie)
- getuigenis, ontmoeting en dialoog met 1 of meer slachtoffers

3) **Voorbereiding van het (de) slachtoffer (s)** : zeer zorgvuldig. Er wordt outreaching gewerkt, dwz. het voorstel wordt actief aan het slachtoffer gedaan. Dan volgen 1 of 2 huisbezoeken waarbij volgende zaken aan bod komen : de voorgeschiedenis, de feiten en beleving , achtergronden, exploreren van vroeger of herhaald slachtofferschap, mogelijke pathologie en medicijngebruik, verwachtingen, stereotiepe beelden, draagkracht en ondersteunend netwerk, begeleiding.

Speciale aandacht voor :

- a) differentiëren van 'symptomen' als gevolg van huidige of vroeger gebeurde feiten (situaties). De huidige dader is niet voor alles verantwoordelijk
- b) exploreren (in grote lijnen en minimaal) van destructief recht en terugkoppelen naar de feiten van nu
- c) in hoeverre zijn de competentie en het vermogen om bindingen aan te gaan beschadigd ?
- d) waar bevindt zich de vitale plek ? (posit. energie)
- e) het creëren van een klimaat van veiligheid (alle eventualiteiten worden besproken, ook deze van mogelijke terugtrekking

4) **Selectie van de groep gevangenen** : geen speciale voorwaarden, laagdrempelig en maximum 8 personen. De slachtoffers zijn niet hun slachtoffers.

5) **Werkmethode** : groepsgesprekken afgewisseld met reflectiemomenten. De werkwijze is circulair : thema's komen meermaals aan bod op andere niveau's. We streven naar een balans tussen : reflectie , exploratie, zelfexpressie, discussie, dialoog.

2.2 De ontmoeting-de dialoog (Ich und Du)

1) De tegenkomst

Hier geschiedt de onmiddellijkheid van het contact.

Uit 'Ich und Du' van Waaijman (Buber): “ De betrekking tot het jij is onmiddellijk. Zij wordt niet bepaald door verleden of toekomst - en dus niet door herinnering of verwachting.”

Tussen ik en jij staat géén begrippelijkheid, geen voorweten, geen fantasie.

En de herinnering zélf verandert omdat ze uit de verbijzondering in de heelheid valt.

Tussen ik en jij staat géén bedoeling, begerigheid, vooruitgrijpen.

En het hunkeren zélf verandert omdat het uit de droom in de verschijning valt. Het gaat hier om authentieke tegenkomst.

2) De ontgrendeling van de communicatie

Deze gebeurt volgens Buber op volgende wijze :

- in het gewaagde zich blootgeven
- in de open - hartigheid
- in het uitbreken uit de innerlijkheid
- in het laten vallen van de bedekking
- in het zich blootstellen aan verwonding
- in de kwetsbaarheid

Het slachtoffer is degene die het gesprek mag beginnen. Hij of zij weet dat hij op elk moment mag stoppen. Er is besproken wat we doen indien er een black-out of herbeleving of sterke emotie zou optreden.

Tot nu toe was het steeds zo dat het slachtoffer 'sterk' binnenkomt, in de vaste overtuiging van 'ze het eens goed te zeggen', maar vanaf het moment dat zij/hij gezeten is en de daders aankijkt, in de kwetsbaarheid terechtkomt. Soms was er een blackout, er was ook al eens een herbeleving, of de tranen, de angst en de machteloosheid zijn daar.

De groep gedetineerden 'ontvangt het verschijnende jij' en geeft een zorg en betrokkenheid ten beste die het slachtoffer over aarzelingen in het verhaal heen helpen. Zij helpen in feite 'het verhaal naar buiten komen'.

Het geraakt zijn van de daders, het tevoorschijnkomen van schuld - en schaamtegevoel, de sprakeloosheid, maw. het verschijnende jij van de dader raakt op zijn beurt het slachtoffer. Een dialoog ontwikkelt zich. Vragen worden gesteld. Een circulair proces ontwikkelt zich. Een klein wonder ontvouwt zich voor je ogen. Je krijgt even héél zeker het gevoel dat het leven de moeite waard is. De dialoog ontwikkelt zich niet

alleen met het slachtoffer, maar ook tussen de daders onderling, zij kunnen elkaar behoorlijk confronteren én ondersteunen.

Moniek, uitbaatster van een taverna, slachtoffer van meerdere inbraken (ook bij nacht) terwijl bij de laatste haar man gekneveld en sprakeloos gemaakt was, sprak de avond tevoren tegenover mij nog over de gevangenen als die 'monsters'. Het duurde echter géén kwartier eer het contact tot stand kwam. Moniek toonde zich eveneens zéér geïnteresseerd in de geschiedenissen van de daders. Een schrandere gedetineerde verbindt Monieks huiduitslag met de afwezigheid van communicatie tussen de echtgenoten.

Johan, slachtoffer van diverse woninginbraken (ook 's nachts), kwam samen met zijn vrouw getuigen. Hij zei niet veel - was zo geëmotioneerd - zijn vrouw was meestal aan het woord. Hij werd met grote sensitiviteit door de groep benaderd. Op het einde van de workshop kwam hij ons vertellen: "Ik heb van deze mannen op een paar uur tijd méér bevestiging gekregen dan van mijn vader in mijn hele leven." Johan is door zijn vader altijd afgebroken geweest. Toen inbrekers ook nog zijn zélf opgebouwde huis (zijn trots) binnendrongen waren de stoppen bij hem doorgeslagen. Hij weende van ontroering door deze steun uit wel totaal onverwachtse hoek.

3) Betekenis voor het slachtoffer :

1. Het meest algemeen voorkomende effect van dergelijke ontmoeting lijkt een gevoel van afronding te zijn. Een lange weg van problemen, of een hoofdstuk van het leven wordt afgerond of afgesloten. Een hoofdstuk van : emoties -niet weten - angst - verlies – machteloosheid- isolement....
2. Competentie, vertrouwen, veiligheidsgevoel nemen toe

Moniek sliep al 2 jaar bij haar dochter...haar echtgenoot op een sofa, uiterst waakzaam. Alles op slot en al een driedubbele slotvergrendeling (inbraakpreventie). "Gevangen in je eigen huis." Na de workshop sliep zij - zonder het te beseffen- met de deur van slot.

Zéér merkwaardig is het feit dat zowel Johan als Moniek enkele maanden later terug slachtoffer werden van dezelfde feiten. Zij kregen géén terugval van symptomen !

3. Aanzienlijke verkorting van -en een andere wending aan hun herstelproces. Enkel waren al maanden in therapie. Moniek nam Prozac. Johan antidepressiva. Deze medicatie werd gestopt. Monieks huiduitslag verminderde aanzienlijk. Johan ontwaakte uit een jarenlang (5jaar) isolement en pakte zijn 'vergeten' hobby terug op : motorrijden (waarvoor hij het zelfvertrouwen was kwijtgeraakt).

4) Betekenis voor de dader

1. Het kunnen doorbreken van de alomtegenwoordige macho cultuur (gevang). Door tegenover mekaar gevoelens uit te spreken, ondersteuning te geven en te ontvangen, geraaktheid te durven laten zien...
2. Exploreren van hun vermogen tot empathie en het recht op geven. Slachtoffers maken het zeer duidelijk: gedetineerden hebben heel wat te geven!
3. Ontwikkelen van vertrouwen in zichzelf, de eigen mogelijkheden, de groep en contactvaardigheid.

- 5) **Betekenis voor beiden** : Zowel voor dader als slachtoffer zijn er stappen gezet zowel in de richting van zelfherstel als herstel tussen dader en slachtoffer.

NOTA : Het betrof hier dus niet de daders en slachtoffers van elkaars 'feit'. Het lijkt dat beide partijen op die momenten een 'collectieve identiteit' belichamen.

2. FILMBESPREKINGS -AVONDEN

Meermaals per jaar organiseren we filmvertoningen, waarna een bespreking volgt. Het thema van de film is gelinkt aan criminaliteit of een aanverwant onderwerp.

Er zijn 3 niveau's : lage ,gemiddelde of hoge drempel (meestal documentaire).

Naargelang dit niveau is het nagesprek meer of minder intensief.

Aan deze avonden nemen eveneens gewone burgers en sympathisanten deel. In principe kan dit iedereen zijn. Aantal tot max. 12.

De nabespreking gebeurt door bezoekers en gevangenen op gelijkwaardige basis. Uitgaande van de vraag : waardoor word ik geraakt ? Ook hier geldt wat geschreven werd bij het stuk over dialoog. Ook hier kan de geraaktheid en de ontgrendeling van communicatie ontstaan.

Deze avonden zijn een groot succes. Bezoekers worden steeds getroffen door de capaciteit tot geven van gevangenen. De gedetineerden zelf groeien daarbij in eigenwaardegevoel en zelfvertrouwen.

3. GEVANGENISBEZOEK - EN GESPREKSAVONDEN

“De samenleving binnenbrengen.”

Werken vanuit een herstelgericht perspectief houdt per definitie een doorbreken van bestaande patronen in. Zeker in een institutionele context die als het ware gebouwd is op de oppositie tussen daders enerzijds en de vrije samenleving, waar ook de slachtoffers leven ,anderzijds.

Doelstellingen zijn :

1. Informeren en sensibiliseren van de leden van de vrije samenleving aangaande justitie-thema's, en speciaal herstelgerichte justitie.
2. Stereotiepe beeldvorming doorbreken.
3. Sensibiliseren voor een gemeenschapsvisie die haar samenhang niet stoelt op uitsluiting van de anderszijnde (bv.gevangene), maar in gastvrijheid kansen geeft tot (re)integratie.
4. Bevorderen van een cultuur van respect.

3.1 De bezoeken

De groepsgrootte mag variëren tussen 20 a 25 personen.

- a) Eerst is er een rondleiding
- b) Daarna een bespreking met vraagstelling
- c) Discussie

iedere geïnteresseerde burger is welkom. Meestal nemen ook enkele slachtoffers deel, wat voor hen de eerste stap in een herstelproces kan betekenen.

3.2 De gespreksavonden

Ook hier is iedere geïnteresseerde welkom. Slachtoffers krijgen speciale aandacht. Een 8 - tal geselecteerde gevangenen neemt deel, alsook een 8-tal bewakers. Maximum 15 bezoekers. Deze avond heeft uiteraard een hogere drempel dan het bezoek en is bestemd voor mensen die een stap verder willen zetten. In groepjes van 4 worden de gesprekken gevoerd : 2 gevangenen en 2 bezoekers per tafeltje. (bezoekszaal) Weerom gelden dezelfde dialogische principes als hoger beschreven. Ook hier gebeuren af en toe ' mini - wonderen'. Deze bezoekers worden uitgenodigd op een 'voorbereiding' in de namiddag die aan de avond voorafgaat. (met discussie). Regelmatig groeit een vrijblijvende nieuwsgierigheid uit tot meer betrokkenheid.

John werkt in het bankwezen. Hij nam reeds vroeger deel aan een bezoek met gespreksavond en had interesse om dit te herhalen. Echter hij was ondertussen slachtoffer geworden tijdens een inval op de bank en was zelf overvallen. Hij was er niet gerust in - verwachtte door een grote woede overvallen te worden. Daar hielden we rekening mee.

Later op de avond zei hij : " Het was heel vreemd....van de moment dat ik van aangezicht tot aangezicht zat, keek ik naar een persoon en besepte dat hij niet mijn dader was, ook niet alleen maar een dader, maar een persoon met een gezicht, een geschiedenis,...die openstond voor een gesprek met mij. "

BESLUIT

Het chassidisme zegt dat ieder mens actief, metterdaad, kan bijdragen tot de verlossing van de wereld. Grondmotief is hier het oude verhaal van de Sjechina (de stralenkrans van God):

"Toen de Eeuwige de wereld en al wat daarop is had geschapen, boog Hij zich vanuit de hemel voorover om goed te kunnen zien. En de lichtglans viel van Zijn hoofd en kwam terecht op de aarde, in miljarden stukjes. In alles ter wereld: gesteenten, planten, dieren, mensen, kwam zo 'n vonkje terecht. En al wie met een ongedeeld hart iets doet, lezen, leren, kinderen te eten geven, ...brengt een vonkje van de Sjechina terug naar de Eeuwige. "

Later, in zijn beroemde en ook voor Nagy belangrijke boek "Ich und Du" zou Buber schrijven dat je met ongedeeld hart (mit dem ganzen Wesen) alleen het goede kunt doen. Het kwade doe je niet met een ongedeeld hart.

We blijven 'realistisch' We weten niet hoe de vrijgekomen gedetineerden verder gaan evolueren... of niet evolueren. We weten niet of de slachtoffers blijvend op de weg van het herstel verdergaan. Of de sympathiserende burgers hun mildheid en gastvrijheid blijven praktiseren. Of wijzelf wel in de ingeslagen richting verdergaan.

Maar dit is er heel zeker gebeurd tijdens de voorbije activiteiten :

We hebben vonkjes van de Sjechina teruggebracht naar de Eeuwige.

BIBLIOGRAFIE

BOEKEN

- Nagy I.B. en Krasner B.: Between Give and Take: a Clinical Guide to Contextual Therapy, New York, Bruner en Mazel, 1986.
- Michielsen M., van Mulligen W. en Hermkens L.(red), Leren over Leven in loyaliteit: Over contextuele hulpverlening, Acco, 1998.
- Nagy I.B., Grondbeginselen van de contextuele benadering, Haarlem, De Toorts, 2000.
- Herman J., Trauma en hersel: De gevolgen van geweld- van mishandeling thuis tot politiek geweld. Amsterdam, wereldbibliotheek, 1993.
- Levinas E., L'au delà du verset. Lectures et discours talmudiques, Parijs, 1982.
- Maaijman K., De mystiek van ik en jij, Kampen, J.H.Kok, 1990. (nieuwe vertaling van Ich und Du van Buber)
- Lascaris A., Neem uw verleden op. Baarn, Lannoo, 1999.
- Van Rhijn en Meulinck-Korf: De context en de ander.

TIJDSCHRIFTEN ARTIKELS

- Jonckheere A., Tussen dader en slachtoffer: Ervaringen met meerzijdige partijdigheid in de begeleiding van gedetineerden, Metanoia, 1999, 1, 25-46.
- Bastiaensen R., De dader- slachtoffertegenstelling in vraag gesteld, Metanoia, 2000,2,106-126.
- Neys A., Schuldverwerking bij daders van levensdelicten tijdens de fase van detentie, Speling, 1994, 2, 22-28.
- Janssen M.J. Is er voor de dader verzoening mogelijk? Speling, 1994, 2, 22-28.
- Depuydt A. en Declerck J., Religie, een antwoord op delinquentie, Metanoia, juni 1996.

REFERATEN UIT INTERNATIONAAL CONGRES

- Pavlich, G., Deconstructing Restoration: the Promise of Restorative Justice, International Conference on Restorative Justice, Tübingen University, Germany, 1-4 oktober, 2000.
- Krasner B., The Syntax of Dialogue. Mastering a multidirectional Stance, Conference Leren over Leven 28-29 sept, Antwerpen, 2000. (zie website Leren over Leven)